

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

YENİ DÜNYA NİZAMININ FORMALAŞMASINDA SİVİLİZASIYALARARASI DİALOQUN ROLU: SOSIAL- FƏLSƏFİ TƏHLİL

İxtisas: 7207.01– Sosial fəlsəfə
Elm sahəsi: Fəlsəfə
İddiaçı: **Üzeyir Ələmşah oğlu Zeynalov**

Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi

almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2021

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun "Sosial fəlsəfə və ekoloji problemlər" şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

Fəlsəfə elmləri doktoru, dosent
Aydın Arif oğlu Əlizadə

Rəsmi opponetlər:

Fəlsəfə elmləri doktoru, professor
Əlikram Mirhəsən oğlu Tağıyev

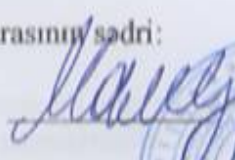
Fəlsəfə elmləri doktoru, dosent
Qərib Vəli oğlu Allahverdiyev

Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru
Vəsilə Əfqan qızı Möhsümova

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.33 Dissertasiya Şurası.

Dissertasiya şurasının sədri:

Fəlsəfə elmləri doktoru, professor

İlham Rəhimzadə

Dissertasiya şurasının
elmi katibi:

Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Səvinc Arif qızı Həsənova

Elmi seminarın sədri:

Fəlsəfə elmləri doktoru, dosent

_____ **Afaq Baloglan qızı Rüstəмова**

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı: Çağdaş dövrdə sivilizasiyalararası münasibətlərin təhlili sosial-fəlsəfi fikrin əsasında dayanan və aktuallıq kəsb edən problemlər sırasındadır. Tarixi təcrübə göstərir ki, sivilizasiyalararası münasibətlərin normal olmadığı bir şəraitdə yeni dünya nizamında xaos və gərginlik qaçılmaz olur. Belə bir şəraitdə sivilizasiyalararası dialoq məsələsi alternativsiz çıxış yolu kimi görünür.

Yeni dünya nizamına gedən yolun sivilizasiyaların toqquşmasından keçdiyini iddia edən B. Levis və S. Hantinqton konsepsiyalarının təhlili göstərir ki, onların heç bir elmi-nəzəri əsası yoxdur. Bu nəzəriyyələr müəyyən siyasi güclərin mənafeələrinə xidmət edir. Buna görə də, bu sahədə tədqiqatlar aparmaq, sivilizasiyaların toqquşması konsepsiyasını müdafiə edən qrupların nəzəri baxışlarını təhlil etmək və onların baxışlarına alternativ olan sivilizasiyalararası dialoq ideyasının nəzəri-fəlsəfi əsaslarını dərinlən araşdırmaq vacib məsələdir.

Sivilizasiyalararası dialoqun əhəmiyyətli cəhətlərindən biri də, onun global problemlərin həllinə verdiyi töhfədir. Bu gün dünyada artıq milli dövlətlər çərçivəsində fərqli ekoloji, siyasi, iqtisadi problemlərin bir dövlət və region səviyyəsində həlli mümkün deyildir. Hər bir ölkə öz daxili problemləri həll etmək üçün, global layihələrdə iştirak etmək və öz töhvəsini vermək məcburiyyətindədir.

Sivilizasiyalararası dialoq, dünyada tolerantlığın və multikulturalizmin inkişafına təkan verir. Çünki, məhz dialoq dünya xalqlarının yaxınlaşmasını və qarşılıqlı olaraq bir-birini tanıması üçün şərait yaradır. Eyni zamanda dünyada din və siyasət münasibətləri öz əhəmiyyətini daha da artırmışdır. Sekulyar sistemlərdə onların bir-birindən ayrılması məsələsi hələ də müzakirə obyektı olaraq qalır. Bu baxımdan, sivilizasyon inkişafda və yeni dünya nizamının formalaşmasında dinlərin yeri və rolunu sosial-fəlsəfi baxımdan araşdırmaq xüsusi aktuallıq kəsb edir.

Sivilizasiya və dünya nizamı modellərinin sosial-fəlsəfi baxımdan araşdırılması, müasir dünyanın siyasi problemlərinin mahiyyətini dərk etmək baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu

fenomenlərin sosial-fəlsəfi xüsusiyyətlərinin digər elmlərin metodoloji aspektləri ilə birgə, yəni, problemin fənlərarası kontekstdə araşdırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Yeni dünya nizamı ilə əlaqədar sekulyar və klerikal rejimlərim özünəməxsus modelləri mövcuddur. Lakin, mövcud dünya nizamında hər iki rejim paralel şəkildə fəaliyyət göstərilir. Çağdaş dünyada sekulyar və teokratik dövlətlər və cəmiyyətlər paralel şəkildə mövcuddurlar. Qərb ölkələrində son dövrdə xristian yönü partiyaların seçkilərdə hakimiyyətə gəlməsi, dini dəyərlərin cəmiyyətin həyatında daha da canlandırmaqdır. Bu tendensiyanın liberal ölkələrdə güclənməsi bir daha təsdiq edir ki, yeni dünya nizamında dinlərin özünəməxsus rolu olacaqdır. Bu tendensiyanın liberal ölkələrdə güclənməsi bir daha təsdiq edir ki, yeni dünya nizamında dinlərin özünəməxsus rolu olacaqdır. Bu baxımdan, dövlətlərin bütünlüyünün təmin edilməsi üçün, sekulyarizm və klerikalizm dəyərlərinin paralel mövcudluq problemlərinin öyrənilməsi nə qədər vacibdirsə, dünyada sülhün təmin olunması üçün, dinlərin sosial-siyasi layihələrinin, dinlərarası münasibətlərin araşdırılması da bir o qədər aktualdır.

Bir çox dini və dini-ideoloji təlimlər və onları təmsil edən dini qruplar dünyada vahid bir nizam qurmaq ideyası ilə çıxış edirlər. Bu ideyalar dünya tarixində öz rolunu oynamış və bu gün də davam etməkdədir. “Dünya nizamı” ilə bağlı mövcud qlobal dini layihələrə dinlərarası dialoq, yevangelizm, xilafət və buddizm layihələrini misal göstərmək olar.

Əhalisini əsasən müsəlmanlar təşkil edən ölkələrdə sivilizasiyalar və onlar arasında münasibətlərin tədqiq olunması olduqca zəruridir. Çünki bu sahədə Qərb tədqiqatçıları nəzəri-konseptualoji üstünlüyü öz əllərində saxlayırlar. Lakin, onların bir çox yanaşmalarının qeyri-obyektiv olduğunu nəzərə alsaq, bu sahədə təşəbbüsün ələ alınması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bunun üçün, ilk növbədə müvafiq tədqiqatların vahid bir mərkəzdən tənzimlənməsinə, konkret nəzəri konsepsiyaların ortaya qoyulmasına, yeni paradigmanın formalaşmasına ehtiyac vardır.

SSRİ-nin süqutundan sonra təkqütblü qlobal dünya nizamı fenomeninin ortaya çıxması, milli dövlət paradigması üzərində formalaşan beynəlxalq münasibətlər sisteminin zəifləməsinə və

müxtəlif sivilizasiyon identikliklərin aktuallaşmasına səbəb oldu. Dünyada milli dövlətlər üçün yaranan təhlükə, onların tədricən müxtəlif sivilizasiyalarda birləşmə cəhdlərini və alternativ güc kimi ortaya çıxması zərurətini meydana gətirdi. Belə bir mürəkkəb və qeyri-müəyyən dünya sistemində Azərbaycanın milli dövlətçiliyinin qorunub saxlanılması yollarının araşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Dünyada sivilizasiyalar və dinlərarası dialoqun fərqli modelləri mövcuddur. Bu modellər fərqli siyasi qüvvələrin maraqları çərçivəsində formalaşıbdır. Bu baxımdan, həmin modellərin və ona dair konsepsiyaların ciddi şəkildə araşdırılmasına ehtiyac vardır. Reallıq odur ki, həmin konsepsiyaların bir çoxu son nəticədə sülhə deyil, münaqişələrin yaranmasına xidmət edir.

Bu gün dünyada nəhəng media qurumları islam dininin antisivilizasiya xarakter daşdığını və onun terror, ekstremizm ilə əlaqədar olduğunu irəli sürməklə islamafobiya formalaşdırırlar. Belə bir antitəbliğat İslam dini və müsəlman ölkələri haqqında neqativ münasibətlərin formalaşmasına gətirib çıxarmışdır. Biz dissertasiyada islam dininin və müsəlmanların müxtəlif tarixi dövrlərdə olduğu kimi, bu gün də yeni multikultural dünya nizamının formalaşmasına təsir etdiyini və onun aktorlarına çevrildiyini göstəririk.

Ermənistan davamlı olaraq beynəlxalq aləmə Qarabağ münaqişəsini xristian-müsəlman sivilizasiyalarının toqquşması kimi təqdim etməyə çalışır. Onlar, xristian ermənilərin müsəlman azərbaycanlılar arasında yaşamasının qeyri-mümkünlüyünü sübut etməyə səy göstərirlər. Lakin, Azərbaycanın dünyada sivilizasiyalararası dialoqun və multikulturalizmin mərkəzlərindən birinə çevrilməsi, onların bu iddialarının qarşısını alır. Bu sahədə aparılan tədqiqatlar, Ermənistanın destruktiv fəaliyyətinin ortaya çıxmasına və Dağlıq Qarabağın Azərbaycanın tərkib hissəsi statusunda tanınmasına imkan yaradır.

Azərbaycan hökuməti dünyada sülhün bərqərar olmasında öz tarixi missiyasını davam etdirir. Buna görə də, Azərbaycan Şərq və Qərb sivilizasiyaları arasında dialoqun əsas mərkəzinə çevrilmişdir. Bunlar, ölkə rəhbərliyinin məqsədyönlü strateji siyasətidir. Dissertasiya işində Azərbaycanın sivilizasiyalararası dialoq və

multikulturalizm siyasəti istiqamətində atdığı addımların sosial-fəlsəfi təhlili verilmiş və bunun yeni cəmiyyət quruculuğunda və yeni dünya nizamında əhəmiyyəti vurğulanmışdır.

Problemın işlənmə dərəcəsi. Sivilizasiyalar və onlar arasında dialoq, eyni zamanda dünya nizamı kimi aktual məsələlər əsasən XVIII-XIX əsrdən başlayaraq aktual olmuşdur. Bu anlayışların tədqiqinə sosial-fəlsəfi aspektdən yanaşma, problemin siyasət və dinşünaslıq kontekstində əlaqəli bir şəkildə araşdırılmasını nəzərdə tutur. Bu isə, problemin fənlərarası metodologiyaya əsaslanaraq tədqiq olunması deməkdir və daha obyektiv elmi nəticələrin əldə edilməsinə şərait yaradır.

Tədqiq etdiyimiz mövzu həmişə filosofların diqqət mərkəzində olmuş və ona dair fəlsəfi, sosioloji, siyasi və s. yanaşmalar irəli sürülmüşdür. Məsələn, İbn Xəldunun¹ sivilizasiyalar barədə olan nəzəriyyəsinə diqqət yetirsək görürük ki, bu problem tarixin fəlsəfəsi kontekstində həmişə filosofları düşündürmüşdür.

O.Şpenqler², A.Toynbi³, M.Veber⁴, N.Danilevski⁵, P.Sarokin⁶, K.Yaspers⁷ kimi müəlliflər bu sahənin klassikləri hesab olunurlar. Klassik yanaşmada iki cür baxış mövcuddur: birinci baxışa görə vahid zaman və məkan kontekstində yalnız bir sivilizasiya mövcud ola bilər. Digər yanaşmaya görə vahid zaman və məkan kontekstində bir neçə lokal və illokal sivilizasiyalar mövcuddur. Lokal sivilizasiyalar nəzəriyyələri avromərkəzçilik tendensiyasını kölgədə qoymuş və

---

¹ İbn Haldun Mukaddime / – İstanbul: Şark – İslam Klasikleri (Milli Eğitim Bakanlığı) – 1990, – 684 s.

² Шпенглер, О. Закат Европы / В 2-х т. Т.1, О. Шпенглер. – Москва: Айрис – пресс, – 2006. – 528 стр.

³ Toynbee, A. A study of history / A. Toynbee. – London: Oxford University Press, – 1965. – 655 p.

⁴ Вебер, Альфред «Избранное: Криз европейской культуры» / Альфред Вебер. – Москва: – СПб: Университетская книга -(Книга света), – 1999. – 565с.

⁵ Данилевский, Н.Я. Россия и Европа / Н.Я. Данилевский – Москва: СРВ, – 1991. – 434 с.

⁶ Sorokin, P. Bir Bunalım Çağında Toplum Felsefeleri [çev. Mete Tunçay] / P. Sorokin. – Ankara: Bilgi, – 1968, – 424 səh.

⁷ Ясперс, К. Смысл и назначение истории / К. Ясперс. – Москва: Республика, – 1994. – 527 с.

alternativ sivilizasiyalar barədə nəzəriyyələr yaratmışdır. Biz yeni dünya nizamının formalaşmasında sivilizasiyalararası dialoqun rolunu tədqiq etməklə nisbətən yeni bir mövzuya müraciət etmişik. Məhz, bizim mövzumuzun kontekstində tədqiqat işləri çox azdır.

Müasir dövrdə sivilizasiyalararası münasibətlər ətrafında cərəyan edən diskusiyalar sivilizasiyalararası dialoq və toqquşma müstəvisində cərəyan edir. Bu diskursda siyasi-ideoloji cərəyanlar (qlobalistlər, antiqlobalistlər və s.) ilə yanaşı, bir çox tanınmış tədqiqatçılar da iştirak edirlər. Tədqiqat işində, onların əsərlərinə istinadlar edilmiş, həmçinin, bununla əlaqədar olaraq öz fikir və mülahizələrimizi irəli sürmüşük. Həmin müəlliflərdən: L.Esposito¹, İ.Vallersteyn², F.Fernandes-Armesto³, B.Lyuis⁴, D.Payps⁵, N.N.Moiseyev⁶, V.L.İnozemtsev⁷, N.V.Jdanov⁸, A.V.Juravskiy⁹, A.S.Panarin¹⁰,

---

¹ Esposito, John L. The Future of Islam / John L. Esposito. – New York: Oxford University Press, – 2013. 234 p.

² Wallerstein, I. The Modern World – System I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World – Economy in the Sixteenth Century / I. Wallerstein. – Cambridge: Academic Press Inc., 1st edition, – 2011. p 440.

³ Fernandes – Armesto, F. Civilizations: Culture, Ambition and the Transformation of Nature / F. Fernandes–Armesto.–New York: Free Press–2002.–560 p.

⁴ Lyuis, B. A Middle East Mosaic: Fragments of life, letters and history / B. Lyuis. – London: – 2000. – 496 p.

⁵ Daniel, Pipes . The hidden hand: middle East frars of conspiracy / Pipes Daniel – New York : St.Martin st. press. – 406 p.
<https://books.google.com.pe/books?id=9Y3vCgAAQBAJ&printsec=frontcover#v=onepage&q&f=false>

⁶ Моисеев, Н. Н. Цивилизация на переломе. Пути России / Н. Н. Моисеев. – Москва: РИЦ ИСПИ, – 1996. – 167 с. Моисеев, Н. Н. Судьба цивилизации. Путь разума / Н. Н. Моисеев. – Москва: Яз. рус. культуры, – 2000. – 224 с.

⁷ Белл, Д., Иноземцев, В.Л. Эпоха разобщенности: Размышления о мире XXI века / Д. Белл, В.Л. Иноземцев. – Москва: Центр исследований постиндустриального общества, –2007. – 304 с.

⁸ Жданов, Н.В. Исламская концепция миропорядка/ Н.В.Жданов.– Москва: Международная отншения, –2003.–568 ст.

⁹ Журавский, А.В. Христианство и ислам: социо-культурные проблемы диалога / А.В. Журавский. – Москва: НАУКА, – 1990. – 128 ст.

¹⁰ Панарин, А.С. Искушение глобализмом / А.С. Панарин – Москва: Эксмо, – 2002. – 415 с.

A.Q.Duqin¹, Y.Yakovets² və digərlərinin adlarını çəkə bilərik.

Azərbaycan alimlərindən şərqşünas A.İmanquliyevanın³ Qərb və Şərq arasında dialoqun inkişafı istiqamətində apardığı tədqiqat işləri maraq doğurur. O, XX əsrin 20-ci illərinin ərəb mühacir ədəbiyyatı nümayəndələrinin əsərləri üzərində apardığı araşdırmalar vasitəsilə Şərq və Qərbin qarşılıqlı əlaqələrini ön plana çəkmişdir. Azərbaycanda Ulu öndər Heydər Əliyevin⁴, Prezident İlham Əliyevin⁵, birinci vitse-prezident Mehriban

---

¹ Дугин, А.Г Ноомахия: войны ума. Цивилизации границ / А.Г.Дугин. – Москва: Академический проект.–2014. – 694с.

² Яковец, Ю.В. Глобализация и взаимодействие цивилизаций / Ю.В. Яковец. – Москва: Экономика, – 2003. – 411с.

Яковец Ю.В. Диалог между цивилизациями – императив XXI века // Диалог цивилизаций: исторический опыт и перспективы XXI века. http://misk.inesnet.ru/wpontent/uploads/2014/10/Dialig_civil_copy_2014.pdf

³ Aida İmanquliyevanın yaradıcılıq irsi XXI əsrdə sivilizasiyalararası dialoqun əsası kimi / A.İmanquliyevanın 70 illik yubileyinə həsr olunmuş Beynəlxalq İbnül-Ərəbi Simpoziumunun materialları. – Bakı: Elm, – 2010, – s. 36 – 44.

⁴ Əliyev Heydər. Müstəqilliyimiz əbədidir: [46 cildə] / Heydər Əliyev. – Bakı: Azərneşr, – c.4. – 1997. s.195 – 201

Əliyev, Heydər. 7 sentyabr 2000-ci ildə Nyu-Yorkda Minilliyin zirvə görüşündə çıxışı // – Bakı: Dirçəliş – XXI əsr, – 2000. №9 (31) s.5 – 12. Əliyev, Heydər. Müstəqilliyimiz əbədidir: [46 cildə] / Heydər Əliyev. – Bakı: Azərneşr, – c.1. – 1997. Azərbaycan Respublikası Elmlər Akademiyasında ziyalılarla görüşdə çıxışı. 21 sentyabr 1993 – cü il, – 612 s.

⁵ Əliyev İlham. İnkişaf məqsədimizdir: [108 kitabda] / İlham Əliyev. – Bakı: Azərneşr, – k.1. – 2008. – 424 s. Əliyev, İlham. İnkişaf məqsədimizdir: [108 kitabda] / İlham Əliyev. – Bakı: Azərneşr, – k.2. – 2009. – 432 s. Əliyev, İlham. İnkişaf məqsədimizdir: [108 kitabda] / İlham Əliyev. – Bakı: Azərneşr, – k.6. – 2011. – 460 s. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Bakıda II Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumunun açılışında nitqi. <https://president.az/articles/8296>. Əliyev İlham.İkinci Bakı Beynəlxalq Humanitar Forumun açılış mərasimində İlham Əliyevin nitqi. Bakı. 04 aprel 2012. <http://www.president.az/articles/6390> Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev rəsmi internet sahifəsi. İlham Əliyevin BMT Baş Məclisinin 65-ci sessiyasında çıxışı.23 sentyabr 2010. <http://www.president.az/articles/762?locale=ru> Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev rəsmi internet sahifəsi. İlham Əliyevin Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumunun açılışında çıxışı. Bakı. 07-09 2011. <http://www.president.az/articles/1845> Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev rəsmi internet sahifəsi. İlham Əliyevin III Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumunun açılışında çıxışı. Bakı. 18 may 2015. <http://www.president.az/articles/15172/print>

Əliyevanın¹ mötəbər beynəlxalq tədbirlərdəki çıxışları və akademik R.Mehdiyevin tədqiqat əsərləri problemin fundamental əsaslarını və istiqamətlərini müəyyənləşdirir, dərin elmi dəyərləndirmələri ortaya qoyur.

Azərbaycan filosofları problemin tədqiqi ilə daha çox məşğul olmuş və bu sahədə kifayət qədər tədqiqat işləri yazmışlar. Onlardan İ.Məmmədzadə², R.Asanova³, S.Xəlilov⁴, Z.Quluzadə⁵, Ə.Abbasov⁶, Y. Rüstəmov⁷,

---

¹ Əliyeva, M. Xoşməramlı səfir: [5 kitabda] / M.Əliyeva. – Bakı: Şəms nəşriyyatı, – k.1. – 2005. – 192 s. Əliyeva, M. Xoşməramlı səfir: [5 kitabda] / M.Əliyeva. – Bakı: Şəms nəşriyyatı, – k.2. – 2006. – 208 s. Əliyeva, M. Xoşməramlı səfir: [5 kitabda] / M.Əliyeva. – Bakı: Şəms nəşriyyatı, – k.3. – 2006. – 192 s. Əliyeva, M. Xoşməramlı səfir: [5 kitabda] / M.Əliyeva. – Bakı: Şəms nəşriyyatı, – k.4. – 2007. – 212 s. Əliyeva, M. Xoşməramlı səfir: [5 kitabda] / M.Əliyeva. – Bakı: Şəms nəşriyyatı, – k.5. – 2007. – 160 s.

² Məmmədzadə, İ. Qloballaşma və müasirləşmə şəraitində fəlsəfənin aktuallığı haqqında / İ. Məmmədzadə. – Bakı : Təknur, – 2009. – 226 s. Məmmədzadə, İ. Bir daha fəlsəfə haqqında. Müasir yanaşmalar. Təmayüllər. Perspektivlər / İ. Məmmədzadə. – Bakı: Təknur, – 2012, – 216 s. Məmmədzadə, İ. Mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsir fəlsəfəsi və almanların cənubi Qafqazda məskunlaşması / İ.Məmmədzadə. – Bakı: print E–servis – 2017. –159 s.

³ Asanova, R.Qloballaşma və mədəni müxtəliflik / (yenidən işlənmiş, əlavə və dəyişikliklər edilmiş 2-ci nəşr) R.Asanova.– Bakı: Avropa, – 2016. –340 s. Asanova, R.Müasir dövlət və dövlətşünaslıq elmi / R.Asanova. – Bakı: Azər nəşr, – 2011. – 440 s.

⁴ Xəlilov, S. Şərq və Qərb: ümumbəşəri ideala doğru (Fəlsəfi etüdlər) / S. Xəlilov. – Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, – 2004. – 623 s. Xəlilov, S. Sivilizasiyalararası dialoq / S. Xəlilov. – Bakı: Adiloğlu. – 2009. – 256 s. Xəlilov, S. Qloballaşma, yoxsa global sivilizasiya?! // – Bakı: AMEA FSHİ, Şərq – Qərb: sivilizasiyaların dialoqu toplusu, – 2005. №1, s. 24-34.

⁵ Кули-Заде, З. Закономерности развития Восточной философии XIII – XVI вв. (регион ислама) и проблема Запад – Восток / З. Кули – Заде. – Баку Элм, – 1983. – 567 с.

⁶ Abbasov, Ə. İdarəetmənin sinergetik fəlsəfəsi: yeni dialoq naminə/Ə.Abbasov. – Bakı: "MBM" Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, – 2006. – 212 s. Аббасов, А.Ф. Демократия: наличная и должная / А.Ф. Аббасов – Баку, Адилоглы, – 2005. – 180 с.

⁷ Rüstəmov, Y. Tarix lokal sivilizasiyaların qarşılıqlı münasibəti kimi / Y. Rüstəmov. – Bakı: Səda, – 2007. – 167 s. Rüstəmov, Y. Sivilizasiyaların qarşılıqlı münasibəti (S.Hantinqton) / Y. Rüstəmov. – Bakı: Səda, – 2007. – 144 s.

Ə. Abasov¹, K.Bünyadzadə², S.Hüseynov³, R.Ulusel⁴ və digərləri bu sahədə dəyərli tədqiqatlar aparmışlar. Eyni zamanda, G.Qasımova⁵, Ş.Zeynalov⁶ və H.Hüseynovun⁷ tədqiqat işləri problemin öyrənilməsində mühüm əhəmiyyətə malikdirlər.

Professor Z.Quluzadə “XIII-XVI əsrlərdə Şərq fəlsəfəsinin inkişaf qanunauyğunluqları və Qərb-Şərq problemləri”⁸ əsərində orta əsr müsəlman-şərq fəlsəfəsinin tarixini dərinlən araşdırmaqla, sivilizasiyalararası münasibətlərin nəzəri əsaslarının öyrənilməsinə töhfə vermişdir. Prof. S.Xəlilovun “Şərq və Qərb ümumbəşəri ideala doğru”⁹, “Sivilizasiyalararası dialoq”¹⁰ və digər əsərləri tədqiq olunan mövzunun təməl prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsi baxımından böyük dəyərə malikdir. R.Aslanovanın “Qloballaşma və mədəni müxtəliflik”¹¹, “Müasir dövlət və dövlətşünaslıq elmi”¹² əsərləri mədəniyyətlərarası dialoq, mədəniyyətlərin qarşılıqlı əlaqəsinin

---

¹ Абасов, А. Ислам в современном Азербайджане: образы и реалии // А. Абасов – Москва: Азербайджан и Россия: общества и государства. – 2001. – ст. 281 – 303.

² Bünyadzadə, K. Şərq və Qərb: ilahi vəhdətdən keçən özünüdərk / K.Bünyadzadə. – Bakı: Nurlan, – 2006. – 242 s.

³ Hüseynov, S.Y. Azərbaycanda dini tolerantlıq mədəniyyəti: tarix və müasirlik / S.Y.Hüseynov; elmi red. A.Əlizadə. – Bakı: Təknur, – 2012. – 175 s

⁴ Ulusel, R. Şərq və Qərb sivilizasiyalarının qarşılıqlı əlaqəsi // – Bakı: Fəlsəfə və sosial-siyasi elmlər. – 2004. №4, –s. 41 – 49

⁵ Касумова, Г.К. Культурно-цивилизационные грани глобализации / Г.К. Касумова. – Баку: Элм, – 2010. – 304 с.

⁶ Zeynalov, Ş. Dialoq fəlsəfəsi / Ş. Zeynalov – Bakı: Avropa, – 2017. – 304 s.

⁷ Hüseynov, H.B. Şərq – Qərb münasibətlərində qloballaşma: ideoloji – siyasi mübarizə anlamında / H.B. Hüseynov. – Bakı: Təknur, – 2008. – 334 s.

⁸ Кули-Заде, З. Закономерности развития Восточной философии XIII – XVI вв. (регион ислама) и проблема Запад – Восток / З. Кули – Заде. – Баку Элм, – 1983. – 567 с.

⁹ Xəlilov, S. Şərq və Qərb: ümumbəşəri ideala doğru (Fəlsəfi etüdlər) / S. Xəlilov. – Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, – 2004. – 623 s.

¹⁰ Xəlilov, S. Sivilizasiyalararası dialoq / S. Xəlilov. – Bakı: Adiloğlu. – 2009. – 256 s.

¹¹ Aslanova, R. Qloballaşma və mədəni müxtəliflik / (yenidən işlənmiş, əlavə və dəyişikliklər edilmiş 2-ci nəşr) R.Aslanova. – Bakı: Avropa, – 2016. – 340 s.

¹² Aslanova, R. Müasir dövlət və dövlətşünaslıq elmi / R.Aslanova. – Bakı: Azərənəşr, – 2011. – 440 s.

fəlsəfi problemlərinin öyrənilməsi baxımdan çox dəyərlidirlər. G.Qasımovanın “Qloballaşmanın mədəni-sivilizasyon tərəfləri”¹ əsəri qloballaşmanın sosiomədəni aspektlərinin, sivilizasiyalararası dialoqun fundamental məsələlərinin araşdırılması baxımından maraqlı fikirlərlə zəngindir. Mərhum Azərbaycan filosofu Y.Rüstəmovun “Sivilizasiyaların qarşılıqlı münasibəti (S.Hantinqton)”² əsəri müasir sivilizasiyalar arasında olan münasibətlərin, S.Hantinqtonun sivilizasiyaların toqquşmasına dair konsepsiyasını təhlil etmək baxımından əhəmiyyətlidir. Tədqiqatçı H.Hüseynov “Şərq-Qərb münasibətlərində qloballaşma: ideoloji-siyasi mübarizə anlamında”³ və professor S.Hüseynovun “Azərbaycanda dini tolerantlıq mədəniyyəti: tarix və müasirlik”⁴ monoqrafiyalarının islam-xristian münasibətlərini, dinlərarası dialoqun fəlsəfəsini, sivilizasiyaların toqquşmasının mahiyyətini anlamaq baxımından mühüm xarakter daşıyır. R. Uluselin “Şərq və Qərb sivilizasiyalarının qarşılıqlı əlaqəsi”⁵ əsəri də hər iki sivilizasiyanın özünəməxsusluğunu və onların müqayisəli təhlilini öyrənmək baxımından maraqlı tədqiqat işidir.

Tədqiqatın obyektı – sivilizasiyalararası dialoq problematikasındır.

Tədqiqatın predmeti – sivilizasiyalararası dialoqun yeni dünya nizamının formalaşmasında rolunun sosial-fəlsəfi tədqiqi təşkil edir

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Sivilizasiyalararası dialoqun yeni dünya nizamının formalaşmasında rolunu müəyyənləşdirmək tədqiqat işinin ümumi məqsədidir. İşdə ümumi məqsəddə uyğun olaraq aşağıdakı konkret vəzifələr müəyyənləşdirilmişdir:

- Sivilizasiya fenomeninin nəzəri əsaslarının tədqiqi, sivilizasiya ilə əlaqədar fərqli konsepsiyaların müqayisəli təhlili, sivilizasiyanın

---

¹ Касумова, Г.К. Культурно-цивилизационные грани глобализации / Г.К. Касумова. – Баку: ЭЛМ, – 2010. – 304 с.

² Rüstəmov, Y. Sivilizasiyaların qarşılıqlı münasibəti (S.Hantinqton) / Y. Rüstəmov. – Bakı: Səda, – 2007. – 144 s.

³ Hüseynov, H.B. Şərq – Qərb münasibətlərində qloballaşma: ideoloji – siyasi mübarizə anlamında / H.B. Hüseynov. – Bakı: Təknur, – 2008. – 334 s.

⁴ Hüseynov, S.Y. Azərbaycanda dini tolerantlıq mədəniyyəti: tarix və müasirlik / S.Y.Hüseynov; elmi red. A.Əlizadə. – Bakı: Təknur, – 2012. – 175 s.

⁵ Ulusel, R. Şərq və Qərb sivilizasiyalarının qarşılıqlı əlaqəsi // – Bakı: Fəlsəfə və sosial-siyasi elmlər. – 2004. № 4, – s.41 – 49

mənşəyi barədə müxtəlif konsepsiya və yanaşmalara münasibətin ortaya qoyulması;

- “yeni dünya nizamı” anlayışını klerikal və sekulyar dünyagörüşləri aspektindən müqayisəli şəkildə təhlil etmək, problemə dair müxtəlif yanaşmaların müqayisəli sosial-fəlsəfi analizini vermək və onu fənlərarası kontekstdə araşdırmaq;
- sivilizasiyalararası dialoq və ya toqquşma dilemmasının sosial-fəlsəfi təhlilini ortaya qoymaqla sosial inkişaf proseslərinin fəlsəfi proqnozlaşdırılmasına nail olmaq;
- multikulturalizm şəraitində İslamın və liberal dəyərlərin paralel mövcudluq problemlərini araşdırmaq və onun Azərbaycan timsalında parametrlərini müəyyənləşdirmək;
- sekulyarizmin mövcud vəziyyətinin müqayisəli təhlili, din və siyasət məsələlərinin mövcud reallıqlar müstəvisində sosial-fəlsəfi dəyərləndirilməsi çərçivəsində yeni dünya nizamının inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirmək;
- dinlərarası dialoq layihələrinin sosial-fəlsəfi araşdırılması nəticəsində yeni dünya nizamında dinlərin yeri və rolunu müəyyənləşdirmək;
- Azərbaycanın dünyada sivilizasiyalararası dialoqda oynadığı rolun sosial fəlsəfi təhlili kontekstində qloballaşma şəraitində milli dəyərlərin multikultural dəyərlərlə əlaqəsinin öyrənilməsi, multikulturalizmin Azərbaycan modelinin özəlliklərinin və onun inkişaf perspektivlərinin müəyyən edilməsi və Azərbaycanın yeni dünya nizamında yeri və rolunun müəyyənləşdirilməsi tədqiqatın əsas vəzifələridir.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. Rasional amillərlə səciyyələnən sivilizasiya fenomenin daha çox elmin və texnikanın təsiri altında formalaşdığını və irrasional xarakter daşıyan kultür (mədəniyyət) anlayışından fərqli cəhətlərini müəyyənləşdirmək,

2. Sivilizasiya haqqında Qərbdə formalaşan bir çox nəzəriyyələrin (lokal sivilizasiya, avropamərkəzçi və s.) siyasi-ideoloji xarakter daşdığını və bu yanaşmaların xristianlıq dini əsasında formalaşan Qərb sivilizasiyasının digər sivilizasiyalardan üstün olduğunu

bildirərək son məqsəddə sülhə, dialoqa deyil, toqquşmaya xidmət etdiyini üzə çıxarmaq;

3. Yeni dünya nizamına aparan ideyalar kimi sivilizasiyalararası dialoq və ya sivilizasiyaların toqquşması konsepsiyalarının hər birinin ayrı-ayrılıqda sosial-fəlsəfi analizini vermək və müqayisə etmək;

4. Sivilizasiyaların toqquşması ideyasından fərqli olaraq sivilizasiyalararası dialoqun yeni dünya nizamının alternativ modellərdən biri olaraq bəşəriyyətin stabil inkişafını təmin edəcək ən doğru yol olduğunu əsaslandırmaq;

5. Klerikal və sekulyar dünyagörüşlərin paralel mövcudluq problemləri, eyni zamanda sekulyarizmin mövcud vəziyyətinin təhlili, din və siyasət məsələlərinin mövcud reallıqlar müstəvisində sosial-fəlsəfi dəyərləndirilməsi əsasında yeni dünya nizamının formalaşmasında dinlərin yerini müəyyənləşdirmək;

6. Şərq və Qərb dəyərlərini özündə birləşdirən Azərbaycanın sivilizasiyalararası dialoqun əsas təminatçılarından biri olaraq yeni dünya nizamında yerini və rolunu müəyyən etmək ,

7. Azərbaycan timsalında İslamın və liberal dəyərlərin paralel mövcudluq parametrlərini müəyyənləşdirərək multikulturalizmin Azərbaycan modelinin özünəməxsusluğunu analiz etmək;

Tədqiqatın elmi yeniliyi onun məqsəd və vəzifələri ilə müəyyən olunur. Aparılan tədqiqat nəticəsində aşağıdakı konkret elmi yenilikləri qeyd edə bilərik:

Dünya nizamı barədə müxtəlif dünyagörüşü paradigmaları müqayisəli şəkildə təhlil edilərək sosial-fəlsəfi dəyərləndirmə aparılmışdır.

Sivilizasiya, elm, din və siyasət münasibətlərinin qarşılıqlı ,dinamik inkişaf məsələləri müasir sosial-fəlsəfi təlimlər və fənlərarası əlaqə çərçivəsində dəyərləndirilmişdir.

Sivilizasiyalararası dialoq və ya sivilizasiyaların toqquşması konsepsiyalarının müqayisəli sosial-fəlsəfi təhlili nəticəsində yeni dünya nizamına aparan ideyaların perspektivləri müəyyənləşdirilmişdir.

Müxtəlif dinlərin dünya nizamı ilə bağlı dünyagörüşü sistemləri araşdırılmış, onların yeni dünya nizamının formalaşmasında yeri və rolu müəyyənləşdirilmişdir.

Sivilizasiyalararası dialoq və multikulturalizm istiqamətində Azərbaycanın yeni dünya nizamında oynadığı rol və tutduğu mövqe sosial -fəlsəfi kontekstdə tədqiq olunmuşdur.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsaslarını sivilizasiyalar və onlar arasında münasibətlərə dair, həmçinin, yeni dünya nizamı ilə bağlı müxtəlif aspektli elmi yanaşmalar təşkil edir. İşdə məntiqi metodlarla yanaşı (ümumiləşdirmə, analogiya və s.), müqayisəli təhlil, tarixilik, sistemlik, hermenevtika, kulturoloji və proqnozlaşdırma metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın elmi-praktiki əhəmiyyəti onun məqsəd və vəzifələri, eləcə də elmi yeniliyi ilə sıx surətdə əlaqədardır. Tədqiqat işində qoyulan problemlər müasir sosial fəlsəfə, siyasət, kulturalogiya, dinşünaslıq, sosiologiya və s. elm sahələri üçün xüsusi önəm daşıyır. Tədqiqat işinin nəticələrindən ali məktəblərin bəhs olunan sahələrin tədris proqramlarının hazırlanmasında və mövzu ilə əlaqəli elmi tədqiqat işlərinin yazılmasında yeni elmi mənbə kimi istifadə oluna bilər. Zənnimizcə, bu əsər, mütəxəssislərlə yanaşı, geniş oxucu kütləsini də maraqlandıra bilər.

Dissertasiyanın aprobasiyası: Tədqiqat işinin məzmunu, əsas müddəaları, əldə olunan nəticələri müəllifin ölkə daxilindəki və xaricindəki elmi nəşrlərdə çap edilən məqalələrində, iştirak etdiyi respublika və beynəlxalq səviyyəli elmi konfransların materiallarında öz əksini tapmışdır. Dissertasiya işi AMEA Fəlsəfə İnstitutunun Sosial fəlsəfə və ekoloji problemlər şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi:

Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiyanın giriş hissəsi 11 səhifə, birinci fəslə 44 səhifə, ikinci fəslə 42 səhifə, üçüncü fəslə 31 səhifə, nəticə hissəsi 6 səhifə, ədəbiyyat hissəsi 14 səhifədən ibarətdir. Dissertasiya işi ümumilikdə 155 səhifə, 265,200 işarədən ibarətdir.

DISSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın birinci fəslə **“Sivilizasiya” və “Yeni dünya nizamı”** anlayışlarının sosial-fəlsəfi tədqiqinə həsr olunub.

I fəslin **“Sivilizasiya” anlayışının nəzəri əsasları**” adlanan ilk yarım fəslində həm Qərb fəlsəfi fikrində, həm də Müsəlman Şərq fəlsəfi irsində sivilizasiya anlayışına dair yanaşmalar, fərqli konsepsiyalar tədqiq edilmişdir. **Sivilizasiya anlayışı ilə bağlı müxtəlif yanaşmalar vardır. Onların mahiyyətinin açılması, sivilizasiya və kültür (culture) fenomenləri arasındakı fərqlərin müəyyənləşdirilməsinə cəhd edilmişdir.**

Bildiyimiz kimi, **“Sivilizasiya” anlayışının sosial-fəlsəfi bir termin kimi ortaya çıxması və onun elmi-nəzəri əsaslarının formalaşması Qərbdə olmuşdur.**Sivilizasiya sözü latın dilində şəhər mənasına gələn “civitas” və bir şəhərin sakini mənasında “civis”dən yaranmışdır. Hazırda sivilizasiya məfhumu müxtəlif dəyişikliklərə rəğmən yenə də əsas müəyyənədicisi mənası mədəniləşdirməyi ehtiva edir. XIX əsrin ortalarından əsasən müsəlman maarifçilərin əsərlərində yer alan **“mədəniyyət” anlayışı, əslində XVIII əsrin ortalarından Avropa maarifçiləri və mütəfəkkirlərinin əsərlərində istifadə olunan “sivilizasiya” anlayışının ərəbcə qarşılığı kimi meydana çıxmışdır.** Qərbdə əsasən XIX əsrin sonundan başlayaraq **“paralel sivilizasiyalar”, “lokal sivilizasiyalar”** ilə bağlı alternativ konsepsiyaların ortaya çıxmasına baxmayaraq, elmi-siyasi ədəbiyyatda işlənən **“sivilizasiya”** (həmçinin, demokratiya) anlayışı əsasən Qərb ilə eyniləşdirilir. Mütləq sivilizasiya konsepsiyaları avromərkəzçiliyə, yəni avropalıların seçilmişliyinə və üstünlüyünə əsaslanır. **Fransız filosofu Jozef Qobino alternativ “lokal sivilizasiyalar” barədə ideyaların ortaya çıxmasına təkan verdi. Dissertasiya işində İslamda sivilizasiya anlayışına münasibət araşdırılmışdır. “Mədəniyyət” (və ya “təməddün”) anlayışı quruluş baxımından ərəb mənşəli “mədinə” (şəhər) sözündən əmələ gəlsə də, əsasən məzmun baxımından “civilization” sözünün ərəb dilində qarşılığıdır. Azərbaycan dilində işlənən “mədəniyyət” termini özündə qərbdən gələn iki fərqli termini – yəni “kültür” və “sivilizasiya” terminlərini birləşdirir. Azərbaycan maarifçisi Mirzə Fətəli Axundzadə yazır ki “sivilizasyon” – cəhəlat və barbarlıqdan qurtarıb, məişət işlərində mərifət kəsb edib elm, sənaye və əxlaqda mümkün qədər kəmalə**

*yetməkdən və mədəniyyət yolunda irəliləməkdən ibarətdir¹. Sivilizasiya problemə dair maraqlı fikirlər irəli sürmüş filosoflardan bir İbn Xəldun olmuşdur. **İbn Xəlduna görə, cəmiyyət, təbiətdən asılılığını azaltmaq üçün insanların bir araya gəlməsindən təşəkkül tapır².***

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, Qərb fəlsəfi düşüncəsi tarixində “sivilizasiya” fenomeninə münasibət əsasən avromərkəzcilik paradigmasına istinad edir. Filosofların bir qismi Qərb sivilizasiyasının inkişafını xristianlıq dini ilə əlaqələndirərək onun inkişafının təməlində xristianlıq dəyərlərinin dayandığını, bəzi mütəfəkilər isə, sivilizasyon inkişafın din ilə deyil, elmi-texniki inkişaf, liberal dəyərlər, sekulyarizm ilə mümkün olduğunu irəli sürürlər. Bizim fikirimizcə, sivilizasiyanın əsasında elm və texnikanın inkişafı dayanır.

I fəslin ikinci yarımfəsli **“Yeni dünya nizamı” anlayışının sosial-fəlsəfi təhlili**” adlanır. Burada sözügedən problemin sosial-fəlsəfi aspektinə uyğun olaraq təhlil aparılmış, yeni dünya nizamı və onun tarixi formaları nəzərdən keçirilmişdir. Məlumdur ki, “Yeni dünya nizamı” anlayışı bir termin kimi əvvəllər də işlənmişdir. Son 200 ilin tarixinə nəzər salsaq görərik ki, dünyanın qlobal idarə olunması modelləri arasında müəyyən keçid qanunauyğunluqları vardır. Bəzi istisnaları nəzərə alsaq deyə bilərik ki, dünyanın təkqütblü qlobal idarə olunması modeli tədricən çoxqütblüyə, çoxqütblük tədricən ikiqütblülüyə, ikiqütblük isə tədricən təkqütblülüyə doğru meyl edərək, sanki spiralvari bir dinamikanı xatırladır. İkiqütblü dünya nizamının süqutundan sonra ortaya çıxan qloballaşma siyasəti müasir elmi-siyasi diskursun əsas müzakirə obyektı olmuşdur. Fərqli yanaşmalar müqayisəli təhlil edilərək qloballaşmanın doğurduğu obyektiv və subyektiv nəticələr sosial-fəlsəfi kontekstdə təhlil edilmişdir.

Disseratiyanın ikinci fəsli **“Yeni dünya nizamı və sivilizasiyalararası münasibət konsepsiyalarının sosial-fəlsəfi təhlili**” adlanır. II fəslin **“Sivilizasiyalararsı dialoq və**

---

¹ Axundzadə, M.F.Kəmalüddövlə məktublar / M.F.Axundzadə. – Bakı: – 1985. – s. 51.

² İbn Həldun Mukaddime / – İstanbul: Şark – İslam Klasikleri (Milli Eğitim Bakanlığı) – 1990, – s. 45.

sivilizasiyaların toqquşması ideyaları” adlanan ilk yarım fəslində sekulyarizm və klerikalizm, dinlərarası dialoq layihələri və onların yeni dünya nizamında yeri və roluna, İslam dininin dünya nizamının formalaşmasında tarixi yeri və rolunun müəyyənləşdirilməsinə cəhd edilmişdi. S. Hantinqton və B. Levis dini sivilizasiyaların toqquşmasından bəhs edərkən əsas diqqəti Qərb və İslam sivilizasiyaları arasında toqquşmaya yönəldir. Riçard Bulliet “The Case for İslamo-Christian Civilization” adlı əsərində S.Hantinqton və B.Levisi tənqid edərək, onların tezisinə qarşı anti-tezisini ortaya atmışdır¹. Bununla yanaşı, islam və liberalizm arasında ziddiyyət görməyə çalışanların yanlış olduğunu bildiren filosof və siyasi analitik Heydər Camal qeyd edir ki, ilk xəlifəlik institutu dünya tarixində ilk global liberal cəmiyyətdir və o, Qərbi xəlifətin varisi hesab edirdi². Eyni zamanda, Q.İ.Mirskiynin³, A.İqnatenkonun⁴, C.L.Espozitonun⁵, C.Əfqaninin⁶, islam sivilizasiyasının bəşər tarixinin inkişafında oynadığı rola diqqət yetirilir B.V.Dolqov⁷ isə islamizmi fundamentalizmdən fərqləndirir. “Sivilizasiyalararası dialoq” fenomeninin də ortaya çıxması liberalizm ilə İslam dəyərləri arasında kəsişmə nöqtələrinin tapılmasına və birgəyaşayış modellərinə söykənir.

Bununla yanaşı, müasir dövrdə dinlərarası dialoq ilə bağlı fərqli layihələrin olduğu görünə də, bəzi hallarda həmin dialoqlar çərçivəsində tərəflərin gizli olan məqsədlərini həyata keçirmək

---

¹ Richard, Bulliet. The Case for İslamo – Christian Civilization / Richard Bulliet. – New York: Columbia University Press, – 2004. – p.46.

² Джемаль, Г. Освобождение ислама / Г. Джемаль – Москва: Умма, – 2004. – с.48.

³ Мирский, Г.И. Исламская цивилизация в глобализирующемся мире // – Москва: Мировая экономика и международные отношения, – 2004, №6, – с.29 – 37.

⁴ Игнатенко А.А. От Филиппин до Косово: Исламизм как глобальный дестабилизирующий фактор // Независимая газета, 2000 – 10 –12 http://www.ng.ru/ideas/2000-10-12/8_islam.html

⁵ Esposito, John L.The Future of Islam / John L. Esposito. – New York: Oxford University Press, – 2013. 234 p.

⁶ Afqani, Seyyid Cemalettin. el – Urvetü’l – Vüskâ / [çvr. İbrahim Aydın] S.C. Afqani. – İstanbul: Bir Yayıncılık, – 1987. – 222 s.

⁷ Российская цивилизация, – Москва: Академический проект, – 2003, – с.407.

niyyətləri müşahidə olunur. Lakin , bunun əksi olaraq Azərbaycanda həyat keçirilən dinlərarası dialoq tədbirlərinin sülh, anlaşma, səmimiyyət və dözümlülük xarakteri daşdığı xüsusi vurğulanır.

II fəslin **“Yeni dünya nizamı və dinlərarası dialoq”** adlanan II yarım fəslində sekulyaizm və klerikalizm dövlət, cəmiyyət və dünya barədə bir-birinə zidd düşüncə və ideologiyalara diqqət yönəldilmişdir. Bildiyimiz kimi, bu gün dünyada sekulyar dövlətlərlə yanaşı, qeyri-sekulyar klerikal dövlətlər paralel şəkildə mövcud olduqları kimi, hər bir cəmiyyətin daxilində də hər iki qrupu təmsil edən sosial təbəqələr bu və ya digər şəkildə mövcuddurlar. Yarım fəsildə dinlərin, hər bir cəmiyyətin həyatında mühüm rol oynayımaları yanaşı, dünya nizamının formalaşmasında da mühüm təsir malik olduğu araşdırılmışdır.

Həmçinin, dinlərarası dialoqa nümunə kimi, Makedoniyalı İsgəndərin ellinizm siyasətini, Manilik, İslam dini, Buddizm, Əkbər şahın “Din-i İlahi” adlanan “Ümumi Barış” (Sulh-i kull) layihəsi, müasir dövrdə isə Vatikanın ekumenizm layihəsini, xristian, yəhudi və müsəlman dini liderlərini iştirakı ilə “dinlərarası dialoq”, “Kilsənin qeyri-xristian dinlərlə əməkdaşlıq haqqında deklarasiyası” sənədi, Fransikian təriqətinin ideyalarını, “Dünya Kilsələr Birliyi”-nin ekumenizm layihəsi və digər layihələrin rolu və tərəflərin əsl məqsədləri araşdırılmışdır

Dissertasiyanın III fəslə **“ Yeni dünya nizamında Azərbaycanın yeri və rolu”** adlanır.

Sonuncu fəslin **“Azərbaycan—Şərq və Qərb sivilizasiyalarının dialoqu kontekstində yeri və rolu”** adlı birinci yarım fəslində qeyd olunur ki, sivilizasiyalararası dialoqda özünəməxsus yer tutmaq Azərbaycanın xarici siyasətinin tarixi missiyasıdır. Azərbaycan hökuməti, bu sahədə özünün tarixi missiya daşdığını dərk edir və tarixi təkamül yoluna öz töhfəsini verməyə çalışır.

Müasir sivilizasiyaların dialoqu ortaq dəyərlərin tapılması ilə gerçəkləşə bilər. Ortaq dəyərlərin kəsişmə nöqtələri fərqli regional mədəniyyətlər arasında əlaqələndiricilik funksiyasını yerinə yetirirlər. Yaxın Şərq və Qərb sivilizasiyaları qarşıdurmasında sülh əlaqələndiricisi funksiyasını Azərbaycan və Türkiyə kimi dövlətlər yerinə yetirə bilərlər və yetirirlər.

Azərbaycan tarixən bir-birinə qarşı duran sivilizasiyaların arasında sülh körpüsü rolunu oynamışdır. Çünki bu tarixi missiya zərurətdən irəli gələn bir fenomendir. Azərbaycan bir tərəfdən, müsəlman şərqinin intellektual lideri kimi islam həmrəyliyi missiyasını yerinə yetirən, digər tərəfdən, Şərq və Qərb sivilizasiyaları dialoqunu təmin edən böyük tarixi bir rola malikdir. Bunların sırasında sivilizasiyalar arasında dialoqun uğurlu formatı kimi tanınan “Bakı prosesi”ni göstərə bilərik.

III fəslin “Azərbaycan multikulturalizm modelinin özünəməxsusluğu” adlı ikinci yarımfəslində multikulturalizmin Azərbaycan modelinin nəzəri-konseptual məsələləri tədqiq edilib. Azərbaycanda tarixən dinlər və məzhəblər arasında mövcud olan tolerantlıq mədəniyyəti, azərbaycan xalqının milli mentalitetinin tərkib hissəsinə çevrilmişdir.

Azərbaycanda mədəni müxtəlifliyin bir araya gəlməsində və onlar arasında olan xoş münasibətlərin təmin olunmasında islam dininin və ümumi azərbaycan dilinin (türkçəsinin) rolu olmuşdur.

Azərbaycanda multikulturalizm ictimai sifariş kimi dövlət siyasətinə çevrilmişdir. Eni zamanda Azərbaycançılıq ideyası ölkənin multikultural mühitini daha da zənginləşdirir və vətəndaşlıq müstəvisində ölkə əhalisinin bir-birinə sosial-mədəni baxımdan inteqrasiyasına şərait yaradır. Azərbaycançılıq milli bir ideologiya kimi etnik kimliyindən asılı olmayaraq, bütün azərbaycanlıları vahid bir millət konsepsiyasında bir araya gətirir. Əslində, azərbaycan milləti anlayışının etnik kimliklə bir əlaqəsi yoxdur.

I Qarabağ müharibəsi zamanı Erməni Silahlı Qüvvələri tərəfindən Dağlıq Qarabağ və onun ətrafında zəbt olunmuş Azərbaycan torpaqlarının azad edilməsi uğurunda başlanan 44 günlük Vətən Müharibəsi Qarabağ münaqişəsinin sivilizasiyalararası toqquşmalara gətirib çıxarması ilə bağlı irəli sürülən ehtimalları heçə endirdi.

Azərbaycan multikulturalizm modeli yalnız dövlət qanunlarına deyil, həmçinin, azərbaycanlıların ənənəvi tolerantlıq mədəniyyətinə, dərin tarixi humanist köklərə, özünəməxsus islam mədəniyyəti dəyərlərinə, azərbaycançılığa əsaslanır.

Həyata keçirilən multikulturalizm siyasətinin uğurlu nəticələrini biz şanlı tariximizə çevrilən 44 günlük Vətən Müharibəsində əldə

edilən böyük qələbədə də görə bilərik. II Qarabağ savaşında dinindən, dilindən və etnik mənsubiyyətindən asılı olmayaraq Azərbaycan ərazisində yaşayan bütün xalqlar azərbaycançılıq ideologiyası ətrafında sıx birləşərək qələbənin qazanılmasında həlledici rol oynadılar.

Dissertasiyanın “**Nəticə**” hissəsində tədqiqatın fəsilərində əldə edilmiş elmi-nəzəri müddəalar ümumiləşdirilmişdir. Burada “sivilizasiyalararası dialoq”, “yeni dünya nizamı”, “sivilizasiyaların toqquşması” və s. anlayışlarının məzmununu və dəqiq məntiqi həddləri müəyyənləşdirilmiş, sivilizasiyalar arasında dialoqa və dünyada sülhə şərait yaratmaq üçün beynəlxalq qanun layihəsi ortaya qoyulması, sivilizasiya fenomenin daha çox elmin, texnologiyanın inkişafı nəticəsində meydana çıxan sosial bir fenomen olması, qloballaşma prosesinin obyektiv və subyektiv amillərinin araşdırılması, orta global dəyərlərin aktuallaşması, dünya nizamında dinlərin yeri və rolunun müəyyənləşdirilməsi, Azərbaycanın multikulturalizm və islam həmrəyliyi modelinin özünəməxsusluğu və Şərq və Qərb sivilizasiyaları arasında körpü rolunu oynaması və s. göstərilmişdir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin aşağıdakı çap etdirdiyi əsərlərində öz əksini tapmışdır:

1. **“Qloballaşma şəraitində mənəvi dəyərlər və milli maraqlar” (tezis)** “Qloballaşma şəraitində davamlı inkişafının aktual problemləri” mövzusunda Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 88-ci ildönümünə və Müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin 93 illiyinə həsr olunmuş beynəlxalq konfransın materialları (Bakı, Azərbaycan Universiteti 4-5 may 2011-ci il, Azərbaycan Universitetinin nəşriyyatı, səh. 458-460.

2. **“Sivilizasiya bəşəriyyətin ən yüksək mərhələsidir.” (məqalə)** //“Geostrategiya” aylıq ictimai-siyasi, elmi-populyar jurnal. Azərbaycan nəş. (№ 01(13) 2013), səh. 60-64.

3. **“Sivilizasiya anlayışı tarixi və müasir baxışlar kontekstində.”(tezis)** Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XIX Respublika elmi konfransının materialları.(Bakı, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti 7-8 aprel 2015-ci il) Bakı -2015, I cild.səh. 312-313

4. **“Sivilizasiya anlayışının fəlsəfi-tarixi kontekstdə təhlili” (məqalə)** // “Geostrategiya” aylıq ictimai-siyasi, elmi-populyar jurnal. Azərbaycan nəş. (№ 05(35) 2016) səh.56-58.

5. **“Sivilizasiya və din əlaqəsinin fəlsəfi əsasları” (məqalə)** // “Dövlət və din” İctimai fikir toplusu (№ 06(47) Bakı-2016). Səh.94-98.

6. **“Yeni dünya düzəni və sivilizasiyalararası dialoq.” (məqalə)** // “Geostrategiya” aylıq ictimai-siyasi, elmi-populyar jurnal. Azərbaycan nəş. (№ 06(36) 2016). səh.69-71

7. **“Qloballaşma və sivilizasiya münasibətlərinə fəlsəfi baxış.” (məqalə)** // AMEA-nın Fəlsəfə İnstitutunun “Elmi əsərlər” Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal (№ 02(27) Bakı-2016). səh.67-69

8. **“Mədəniyyətlərarası toqquşma və multikulturalizm.” (tezis)** “Milli-mədəni irs və onun qloballaşma şəraitində təbliği məsələləri” mövzusunda Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 93-cü ildönümünə həsr olunmuş Respublika elmi konfransın materialları (Mingəçevir şəhəri, Mingəçevir Dövlət Universiteti 22-23 aprel 2016-ci il). səh. 428-429.

9. **“Qloballaşma və sivilizasiya münasibətlərinin fəlsəfi arxa planı” (tezis)** “Qloballaşma və regional inteqrasiya” mövzusunda olunmuş Respublika elmi konfransın materialları (Mingəçevir şəhəri, Mingəçevir Dövlət Universiteti 23-24 dekabr 2016-ci il). səh.56-58

10. **“Теоретические и методологические основы феномена «цивилизация»” (məqalə)** // «Гілея» науковий вісник. 122 (7), Київ, 2017.ст. 168-172

11. **“Müsəlman Şərqində mədəniyyət fenomeninin sosial-fəlsəfi təhlili” (məqalə)** // “Dövlət və din” İctimai fikir toplusu (№ 06(53) Bakı-201). səh.76-82.

12. **“Социально–философский анализ понятия «новый мировой порядок»” (məqalə)** // «Гілея» науковий вісник. 145 (6), Київ, 2019.ст. 67-72

13. **“Социально-философские аспекты феномена «цивилизация»” (məqalə)** // «Гілея» науковий вісник. 150 (11), Київ, 2019.ст. 49-53

14. **“Социально-философские аспекты феномена «цивилизация»” (tezis)** The XV International Scientific

Symposium “Intercultural relations in the modern world” 26 June 2021. Kars / Turkey – Tehran / İRİ. p. 206-208

15. **“Yeni dünya nizamı və dnlərarası dialoq” (tezis)**
“Regional inkişafın təmin olunmasında innovativ tendensiyalar: reallıqlar və müasir çağırışlar” mövzusunda Respublika elmi konfransın materialları (Mingəçevir şəhəri, Mingəçevir Dövlət Universiteti 11-12 dekabr 2020-ci il). səh. 525-527.

Dissertasiyanın müdafiəsi 17 dekabr 2021-ci il tarixində saat 11⁰⁰-də Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən ED Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ1143. Bakı şəhəri, Hüseyn Cavid prospekti 115, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu, IX mərtəbə, konfrans zalı

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 15 noyabr 2021-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: .10.2021

Kağızın formatı: A5

Həcm:

Tiraj: 100